
**The Role of Persian Proverbs in the Cohesion of Selected Prose
Texts after Islam Up To the Eighth Century**

Salman Saket, Assistant Professor of Persian Language and Literature,
Ferdowsi University of Mashhad, Iran*

Zeinab Ramezani, graduate of Persian Language and Literature,
Ferdowsi University of Mashhad, Iran

1. Introduction

As an important literary genre, proverbs have a special place in various texts. Persian prose texts are replete with proverbs applied with various functions such as beautifying the texts, helping to convey meaning, preserving and recording Persian proverbs, etc. These proverbs can be analyzed from different aspects. One of such aspects is to examine the cohesive role of proverbs in texts. Cohesion includes a variety of linguistic tools, including grammatical, lexical, and semantic tools that cause sentences to link together and connect them into larger units such as clauses. According to Halliday and Hassan, the tools of coherence are divided into three categories: grammatical, conjunctive and lexical. Proverbs, as a part of the text, play a special role in its coherence, which has been studied in this article.

2. Methodology

The methodology used in this research is descriptive-analytical and the data were collected using library resources. First, 25 Persian prose texts that were more likely to contain proverbs were studied in order to extract proverbs. Finally, a list of 1397 proverbs was compiled. These proverbs were then examined and analyzed in terms of the cohesive role they play in the texts used. Methodologically, the authors of this article recognize the importance of extracting and examining only the proverbs of each text and avoiding the selection of similar categories such as wisdom and parables.

* Corresponding author.

E-mail: saket@um.ac.ir.

Date received: 30/07/2020

DOI: 10.22103/JLL.2021.16251.2818

Date accepted: 25/04/2021

3. Discussion

Proverbs are considered as elements of conceptual cohesion in texts. Besides, through other cohesive factors, they establish connections with the sentences in the text and create more cohesion in the text. This connection can be reviewed in three levels: grammatical, lexical, and conjunctive.

3-1- Grammatical Cohesion

Grammatical cohesion is achieved when the construction of sentences and grammatical elements leads to coherence in the texts (Bameshki, 2009: 59). Elements of grammatical cohesion include: reference, ellipsis, and substitution.

A reference is a relationship established between one element of a text and another element referring to which can make it possible to interpret the other element (Mohajer & Nabavi, 1997: 64). As an element of cohesion, reference is of little use in proverbs, and in many cases, it is related to the proverb itself and has nothing to do with the context surrounding the proverb. Although frequently used to create brevity in proverbs, similar to reference, the ellipsis is also related to the proverbial sentence, not the whole text. In our review, we faced one instance of reference and thirteen elisions. Replacing one element with another in the text is called substitution. Substitution is one of the most frequent elements of grammatical cohesion to the extent that it can be said the majority of words in the proverb have been replaced with other words in the text. Therefore, there is substitution in every proverb, and even one of the ways of recognizing proverbs is these substitutions.

3-2- Lexical Cohesion

Lexical cohesion is the result of the presence of similar and related words and its elements include repetition, collocation, and antonymy. Repetition is the reoccurrence of an element in a text. In this case, we mainly rely on the repetition of the words, because although there are many factors that are repeated in a text, such as types of letters, the main role is played by the words (Halliday & Hassan, cited by Hemmat, 2013: 29). Repetition, which itself is divided into three categories: repetition, synonymy, and meronymy, is very effective in linking proverbs to texts. Among the three sub-categories of repetition, repetition of the same word is more frequent. Collocation is the coming together of words from the same lexical domain

(Halliday & Hassan, cited by Hemmat, 2013: 51). The presence of opposite words in the text is another element of lexical cohesion. Among grammatical elements, repetition (515 cases), collocation (64 cases), and antonymy (20 cases) have the highest frequency in proverbs, respectively.

3-3- Conjunctive Cohesion

In addition to the elements mentioned for the grammatical and lexical cohesion, there are other components, called conjunctive elements, which cause the sentences of a text to connect logically and conceptually. Conjunctive elements are divided into three categories: additional, causal, and oppositional elements. In the additional conjunctive connection, the sentence is linked to another sentence through a conjunctive element, sometimes adding meaning to it and sometimes emphasizing the previous meanings. In a causal relationship, the proverb is joined to the text as a cause. In the oppositional relationship, the sentence is also tied to the text via an oppositional element such as but, however, except. Among these components, the additional relationship with 236 cases is the most frequent, then stands the causal relationship with 144 cases followed by the oppositional relationship with 20 cases.

3-4- Semantic Cohesion

Proverbs are one of the factors that create semantic cohesion in texts. Semantically, proverbs establish two types of relationship with the text preceding them: the affirmative and the complementary relationship. In the affirmative relationship, the proverb confirms and emphasizes the sentences preceding it, while in the complementary relationship, the proverb completes the foregoing sentences. Both of these relationships have contributed relatively equally to the connection of proverbs with the texts. However, the affirmative relationship with 771 cases contributed more to the sentence than the complementary relationship with 626 instances.

4. Conclusion

As part of Persian prose texts, proverbs have played a very significant role in the cohesion of texts. Although proverbs are generally considered to be one of the factors of conceptual cohesion in texts, they are also linked to the text by other cohesive devices. All the proverbs extracted from the selected texts, amounting to 1397

proverbs, have been applied in total connection with the text being studied. Semantically, these proverbs have either supported the proverbs or phrases preceding them or been used to supplement the previous content. Meanwhile, the affirmative role of the proverbs, with a slight difference, is more frequent than their complementary role. Also, 1127 proverbs are connected to the text using the grammatical cohesive factors in such a way that 1112 proverbs in the text have been completely or partially substituted with their preceding or succeeding elements; however, the contribution of the other two grammatical cohesive elements, i.e. elision and reference, is very small which is related to the features of the proverb itself. 599 proverbs are also associated with their text using lexical cohesive elements, with repetition used more frequently than other elements. There are also 400 proverbs linked to their preceding text through conjunctive. The role of these factors in different centuries is almost equal or differs slightly, which indicates the inherent characteristics of the proverbs in creating cohesion in the text.

Keywords: Persian prose texts, Persian proverbs, textual cohesion, cohesion theory of Halliday & Hassan.

References [in Persian]:

- Aghagolzadeh, F. (2015). *Critical discourse analysis*. Third Edition. Tehran: Elmifarhangi Press.
- Bameshki, S. (2009). Investigating the ambiguity creating elements in Maqalat-e-Shams with an emphasis on grammatical cohesion. *The Mysticism Studies Journal*, 10, 45-86.
- Bahmanyar, A. (1982). *Dastan Name Bahmanyari*. (Compiled by F. Bahmanyar). Tehran: Tehran University Press.
- Beihaghi, A. (2011). *Dibaye Didari: the full text of Tārīkh-i Bayhaqī ("Bayhaqi's History")*. (Compiled by M. J. Yahaghi & M. Seyyedi). Tehran: Sokhan Press.
- Pournamdarian, T., & Ishani, T. (2010). Analysis of cohesion and integration in a lyric of Hafez adopting a functional linguistic approach. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities*, 18 (67), 7-43.
- Juvayni, A. (1958). *Tārīkh-i Jahāngushāy (The History of the World Conqueror)*. (M. Ghazvini, Rev.). (Compiled by M.

-
- Ramezani). Tehran: Kalaleh Khavar Press.
- Heidari Abhari, Gh. (2006). *Hekmat Name-ye Parsian*. Second Edition. Qom: Jamal Press.
- Khatami, M. S. (2019). Revising “Maktubat-e-Sadi” by Sheikh Sharafeddin Manyari and researching on it. Salman Saket. *PhD Thesis in Persian Language and Literature*. Dr. Ali Shariati Faculty of Literature, Ferdowsi University of Mashhad.
- Khaghani, A. (1983). *Monshaat (Letters) of Khaghani*. (M. Roshan, Rev.). Second Edition. Tehran: Tehran University Press.
- Kharandzi Zeidi Nasvi, Sh. M. (2002). *Nafthat al-Masdur*. (A. H. Yazdgerdi, Rev.). First Edition. Tehran: Toos Press.
- Dehkhoda, A. A. (1989). *A selection of Amsal o Hekam (Proverbs and Mottos)*. (Compiled by M. Dabirsiaghi). Fifth Edition. Tehran: Tirazeh Press.
- Zolfaghari, H. (2010). *The great dictionary of Persian proverbs*. Vol. 1. Second Edition. Tehran: Moein Press.
- Razi, N. (1973). *Mersad-ol-Ebad (The Path of God’s Bondsmen)*. (Compiled by M. A. Ryahi). Tehran: Book Translation and Publication Foundation Press.
- Rawandi, M. (1985). *Rahat al-sudur wa ayat al-surur*. (Compiled and revised by M. Eqbal). Second Edition. Tehran: Amirkabir Press.
- Sa’di, M. (2013). *Golestan*. (Gh. Yousefi, Rev.). Eleventh Edition. Tehran: Kharazmi Press.
- Sam’ani, Sh. A. (2005). *Ruh al-arwah fi sharh al-malik al-fattah*. (Compiled and revised by N. M. Heravi.). Second Edition. Tehran: Elmifarhangi Press.
- Zahiri Samarghandi, M. (1970). *Aghraz al-siasa fi e’raz al-riasa*. (Compiled and revised by J. Sho’ar.) Tehran: Tehran University Press.
- Zahiri Samarghandi, M. (2002). *Sandbadnameh*. (M. B. Kamaledini, Rev.). Tehran: Miras Maktub Press.
- Ghazi Maltivi, M. (2004). *Rowzat al-oghul*. (M. Roshan & A. Jalilvar, Rev.). First Edition. Tehran: Asar Press.
- Authors. (1998). *An introduction to dehkhoda dictionary*. (Under supervision of M. Moein & S. J. Shahidi). Tehran: Tehran University Press.

-
- Qomi, N. A. (2010). *Zeil Nafthat al-Masdur*. (H. Modarresi Tabatabaei, Rev.). Tehran: Library, Museum and Documents Center of the Parliament Press.
- Mortezaei, S. J. (2011). Allegory, imagery or figure of speech? *Research in Persian Language and Literature*. New Series, (4) 29-38.
- Mostamli-e- Bukhari, E. (1984). *Sharh al-ta'aruf le mazhab al-tasawwuf [The doctrine of the Sufis]*. (M. Roshan, Rev.). Tehran: Asatir Press.
- Monshi, A. N. (1983). *Kalila and Demna*. (M. Minovi, Rev.). Seventh Edition. Tehran: Tehran University Press.
- Mohajer, M. & Nabavi, M. (1997). *Towards the linguistics of poem: a functionalist approach*. Tehran: Markaz Press.
- Meibodi, A. (2003). *Kashf al-Asrār wa 'Uddat al-Abrār*. (Compiled by Ali Asghar Hekmat). Seventh Edition. Tehran: Amirkabir Press.
- Varavini, S. (2010). *Marzbān-nāma*. (Compiled by Kh. Khatib Rahbar). Fifteenth Edition. Tehran: Shahid Beheshti University Press.
- Homaei, J. (2010). *Rhetorical devices and figures of speech*. First Edition. Tehran: Ahura Press.
- Homaei, J. (1995). *Rhetoric*. (Compiled by M. Homaei). Tehran: Homa Press.
- Hemmat, A. (2013). *Investigating textual cohesion in the lyrics of Sanaei (at lexical level)*. Seyed Mahdi Zarghani. (M.A. Thesis). Dr. Shariati's Faculty of Literature, Ferdowsi University of Mashhad.

References [in English]

- Halliday, M. A. K. & R. Hassan. (1976). *Cohesion in English*. London Longman.
- Paczolay, Gyula. (2002), "Some Notes on Theory of Proverbs", (University of Vezprem, Hungary). Available at: www.bibl.uszeged.hu/porta/szint/tarsad/nyelvtud/html/theory.htm

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۴۰۰

نقش امثال فارسی در انسجام متون منثور منتخب پس از اسلام تا سده هشتم (علمی - پژوهشی) *

دکتر سلمان ساکت^۱، زینب رضانی^۲

چکیده

یکی از شگردهای رایج در میان نویسندگان متون منثور فارسی، استفاده از امثال در آثارشان بوده است که نه تنها کارکردی بلاغی دارند، که در انسجام متن هم نقش بسزایی ایفا می کنند. این مقاله بر آن است تا با بررسی امثال فارسی در متون منثور منتخب تا سده هشتم هجری، نقش آنها را در انسجام متون از مناظر مختلف نشان دهد. بدین منظور پس از مطالعه دقیق ۲۵ متن منثور فارسی، امثال به کار رفته در آنها استخراج شده و سپس بر مبنای نظریه انسجام هلیدی و حسن، از نظر انسجام دستوری، واژگانی، پیوندی و معنایی مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج پژوهش نشان می دهد که در میان عوامل دستوری، جایگزینی، در میان عناصر واژگانی، تکرار، در میان عناصر پیوندی، پیوندهای اضافی و در میان عوامل معنایی، تأیید معنا بسامد بالاتری نسبت به سایر عناصر داشته اند. همچنین در این میان، نقش عوامل معنایی در انسجام بخشی امثال فارسی به متون خود بیش از سه عامل دیگر بوده است. افزون بر این، بررسی عوامل انسجامی در متون مختلف به تفکیک سده هایی که در آنها نوشته شده اند، گویای آن است که بسامد و میزان تأثیر هر یک از آنها در سده های مختلف تقریباً برابر است و یا تفاوتی بسیار اندک دارد که نشان دهنده ویژگی های ذاتی امثال در انسجام بخشی به متون است.

تاریخ ارسال مقاله : ۱۳۹۹/۰۵/۰۹

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۴۰۰/۰۲/۰۵

۱- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: saket@um.ac.ir.

۲- دانش آموخته رشته زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، ایران.

DOI: 10.22103/JLL.2021.16251.2818

واژه‌های کلیدی: متون منثور فارسی، امثال فارسی، انسجام متن، نظریه انسجام هلیدی و حسن.

۱- مقدمه

امثال به عنوان یکی از انواع مهم ادبی، جایگاه ویژه‌ای در متون مختلف دارند. متون منثور فارسی سرشار از امثالی است که با کاربردهای متعددی چون زیبایی بخشی به متون، کمک به انتقال معنا، حفظ و ثبت امثال فارسی و غیره در این آثار به کار رفته‌اند. این امثال را می‌توان از جنبه‌های مختلف تحلیل و بررسی کرد. یکی از این جنبه‌ها، بررسی نقش انسجامی امثال در متون است. انسجام (cohesion) عبارت است از ابزارهای زبان‌شناختی گوناگون اعم از دستوری، واژگانی و معنایی که باعث پیوند جمله‌ها با یکدیگر می‌شوند و آنها را در قالب واحدهای بزرگ‌تری چون بند به هم متصل می‌سازند. ابزارهای انسجام متن از نظر هلیدی و حسن به سه دسته دستوری، پیوندی و واژگانی تقسیم می‌شود. امثال نیز به عنوان جزئی از متن، نقش خاصی در انسجام آن دارند که در این پژوهش این نقش امثال مورد بررسی قرار گرفته‌است.

۱-۱- بیان مسئله

ایرانیان از دیرباز به امثال و حکم اهمیت می‌داده و کلام خود را با آنها زینت می‌بخشیده‌اند. وجود انواع جملات حکمت‌آمیز و تمثیلی که در متون پیش از اسلام چون آثار مانویان تورفان، بندهش ایرانی، کارنامه اردشیر بابکان و اندرزنامه‌های دوره ساسانی وجود دارد، شاهدی بر این مدعاست. علاقه به استفاده از مثل و حکمت و انواع مثل‌واره پس از اسلام نیز در آثار فارسی ادامه یافته و به مرور زمان بیشتر شده‌است، به طوری که در سده ششم به اوج خود می‌رسد. کمک به انتقال مفهوم مورد نظر نویسنده، اقناع مخاطب از طریق محسوس کردن پیام‌های انتزاعی، تزئین سخن، ایجاز در کلام و انسجام بخشی به متن را می‌توان از مهم‌ترین کارکردهای امثال در متون فارسی دانست. در این پژوهش به نقش انسجام بخشی امثال در متون پرداخته و نشان داده شده‌است که امثال در متون منثور تا چه اندازه از لحاظ دستوری، واژگانی، پیوندی و معنایی با متون خود پیوستگی دارند.

۱-۱-۱- تعریف مثل

محققان و نویسندگان از دیرباز تا کنون تعاریف گوناگونی از مثل ارائه داده‌اند. دهخدا مثل را تشبیه امری معقول یا انتزاعی و یا محسوس به محسوس با عبارتی کوتاه و نسبتاً فصیح می‌داند که برای روشن کردن یا اثر زیاده دادن به معقول به کار می‌رود. (دهخدا، ۱۳۶۸: ۲۷) از نظر بهمنیار «مثل جمله‌ای است مختصر، مشتمل بر تشبیه یا مضمون حکیمانه که به واسطه روانی الفاظ، روشنی معنی و لطافت ترکیب بین عامه مشهور شده». (بهمنیار، ۱۳۶۱: یو) همایی می‌گوید: «مثل عبارت نغز پر معنی است که شهرت یافته، درخور شهرت و قبول عامه باشد؛ اعم از اینکه مبتنی بر قصه یا داستان باشد و مورد و مضرب داشته یا نداشته باشد». (همایی، ۱۳۷۴: ۱۹۵) حسن ذوالفقاری نیز مثل را جمله‌ای می‌داند «کوتاه، مشهور و گاه آهنگین، حاوی اندرزها، مضامین حکیمانه و تجربیات قومی مشتمل بر تشبیه، استعاره یا کنایه که به دلیل روانی الفاظ، روشنی معنا، سادگی، شمول و کلیت در میان مردم شهرت و رواج یافته و با تغییر یا بدون تغییر آن را به کار می‌برند». (ذوالفقاری، ۱۳۸۹: ۲۵) با وجود این، بسیاری از پژوهشگران به دشواری تعریف مثل اقرار کرده‌اند و برخی محققان نیز آن را غیر قابل تعریف دانسته‌اند.

میدر می‌گوید: ما تقریباً می‌توانیم بیان کنیم، تعاریفی که پژوهشگران از مثل ارائه داده‌اند، از شمار خود مثل‌ها بیشتر است. (Paczolay, 2002: 1) آرکر تایلور معتقد است: تعریف مثل آنقدر سخت است که نمی‌تواند آنچه را که می‌گوید به خوبی نشان دهد. یک حالت غیر قابل بیان به ما می‌گوید که این جمله مثل است و آن دیگری نه. (Paczolay, 2002: 1) دهخدا نیز علت عدم نوشتن مقدمه برای کتاب بزرگ امثال و حکم خود را نبودن تعریفی مقنع و متمایز در مورد مثل می‌داند. (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۷۴)

وجود شباهت‌های فراوان میان مثل و مقوله‌هایی چون حکمت، کنایه، زبانزد و انواع مثل‌واره‌ها سبب شده‌است تا در اغلب کتب این مقوله‌ها در کنار هم و بدون تفکیک، با نام امثال و حکم منتشر شوند. دلیل این امر بیش از همه، نزدیکی و شباهت‌های میان این مقوله‌هاست که گاهی تشخیص آنها را از یکدیگر دشوار می‌سازد. با این همه محققان بویژه در سال‌های اخیر کوشیده‌اند تا با توجه به تفاوت‌هایی که میان این مقوله‌ها وجود دارد، ضمن تعریفی دقیق، آنها را از یکدیگر متمایز کنند و در دسته‌های متفاوت قرار

دهند. حکمت، کنایه، تمثیل و زبازد از نزدیک‌ترین مقوله‌ها به مثل هستند. در این پژوهش با توجه به تمامی تعاریف ارائه شده از مثل و همچنین بررسی دقیق امثال مستخرج از متون منثور تعریف زیر از سوی نویسندگان ارائه شده است:

مثل جمله‌ای است کوتاه، دارای کلیدواژه‌های استعاری و عموماً حسی، که پیامی کلی - غالباً پندآمیز - صادر می‌کند و عموماً به سبب فصاحت و بلاغتی که دارد، در میان مردم رواج می‌یابد. باید در نظر داشت که همواره در برابر مثل می‌توان جمله‌ای انتزاعی و حکیمانه قرار داد که مثل معادل آن است.

تمایز این تعریف از تعاریف دیگر محققان جامع و مانع بودن آن است. در این تعریف تمام ویژگی‌های مثل ذکر شده و ویژگی‌هایی که وجود آنها در مثل ضرورتی ندارد، حذف شده است. از آنجا که مثل، مشبّه به یک تشبیه مرکب است که مشبّه آن حذف شده، در این تعریف بر استعاری بودن آن تأکید شده است. همچنین اشاره به حسی بودن کلیدواژه‌ها در مثل آن را از حکمت که یکی از شبیه‌ترین مقوله‌ها به مثل است متمایز می‌کند. از آنجا که یکی از کارکردهای مهم مثل محسوس نشان دادن امری معقول است کلیدواژه‌ها در امثال اغلب حسی هستند. همچنین در این تعریف تأکیدی بر تغییرناپذیری، کارکرد اندرزی و شهرت امثال نشده است. چرا که بررسی‌ها نشان می‌دهد بسیاری از امثال در سیر تاریخی متون تغییر شکل یافته‌اند، بسیاری از امثال در متون کارکردی به جز اندرز داشته‌اند و بسیاری از امثال نیز با وجود ساختار مثلی به هیچ وجه به شهرت نرسیده‌اند. در واقع در این تعریف بیشتر بر ویژگی‌های بلاغی و فرمی تأکید شده است تا ویژگی‌های کارکردی. ضمن اینکه باید تفاوتی اساسی میان امثال عامه و امثال خواص قائل شد. امثال مورد بررسی در این پژوهش بیشتر در دسته امثال خواص قرار دارند و با توجه به سبک خاص نویسنده گاه از سادگی فاصله گرفته‌اند.

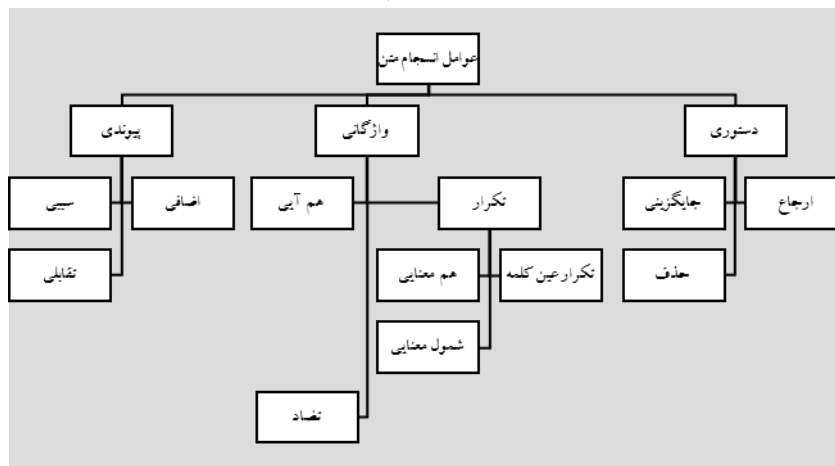
۱-۱-۲- انسجام متن

انسجام به روابط و مناسبات درون عناصر یک متن اشاره دارد که سبب پیوند جملات آن با یکدیگر می‌شود. در حقیقت انسجام همان چیزی است که سبب می‌شود مجموعه‌ای از جملات را در کنار هم متن بنامیم (Halliday & Hassan, 1976: 4). ابزارهای انسجام‌بخش به طور کلی شامل سه دسته عوامل انسجام دستوری (Grammatical

(cohesion)، عوامل انسجام واژگانی (Lexical cohesion) و عوامل انسجام پیوندی (Conjunctives) است، اما گاهی جملات یک متن بدون چنین ابزارهایی نیز با یکدیگر پیوندهای معنایی برقرار کرده‌اند.

بحث انسجام متن را می‌توان متأثر از آرای هلیدی، زبان‌شناس برجسته دانست. رویکرد نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی، از نمونه‌های رویکردهای نقش‌گرا به زبان است که در آن برای ساخت و فهم ساخت‌های دستوری، انگیزه‌ها و دلایل گفتمانی ارائه می‌شود و عوامل ساخت و تحلیل صورت‌های زبانی اعم از جمله و متن، و عوامل برونی زبان از قبیل انگیزه‌های روانی، اجتماعی و ایدئولوژیکی معرفی می‌شوند. این دیدگاه در مقابل زبان‌شناسی صورت‌گرا قرار می‌گیرد که ساخت صورت‌های زبانی را امری ذاتی، ثابت و فطری می‌داند (آقاگل‌زاده، ۱۳۹۴: ۴۹).

به‌طور کلی انسجام را می‌توان روابط میان جمله‌های یک متن دانست؛ یعنی مجموعه‌ی عناصری که میان جملات یک متن پیوستگی ایجاد کرده و آنها را از جمله‌هایی پراکنده و نامربوط متمایز می‌کند. در نمودار ۱ عوامل انسجام متن نشان داده شده‌است.

نمودار ۱. عوامل انسجام متن

۲-۱- پیشینه تحقیق

در زمینه بررسی نقش امثال در انسجام متون تا کنون پژوهشی انجام نشده‌است، بنابراین مقاله پیش‌رو نخستین پژوهش در این باره به شمار می‌رود. با این حال مقالات نسبتاً زیادی درباره نظریه انسجام متن و به کارگیری آن در شناخت عوامل انسجامی در متون ادب

فارسی نوشته شده است. برای نمونه در مقاله «شگردهای ایجاد انسجام متنی در کلیله و دمنه»، نوشته فاطمه معین‌الدین، روش‌های انسجام متن در کلیله و دمنه بررسی شده است. در این مقاله صرفاً نمونه‌هایی از عوامل انسجام در این متن نشان داده شده و هیچ آماری از بسامد این عوامل ارائه نشده و نویسنده در آن به تحلیل و نتیجه‌ای هم نرسیده است. «بررسی عوامل سازنده ابهام در مقالات شمس با تأکید بر مسأله انسجام دستوری»، به قلم سمیرا بامشکی، از دیگر مقالات در این زمینه است که نویسنده در آن، مقالات شمس را با روش تحلیل کلام و بحث انسجام دستوری بررسی کرده و نشان داده است که نحوه استفاده از دو عامل زبانی که در انسجام دستوری مطرح است، یعنی حذف و ارجاع، سبب ابهام در متن مقالات شده و ایجاز بیشتری را در ابهام این اثر داشته است. ناهید دهقانی در مقاله «بررسی عناصر ایجاد انسجام متن در کشف‌المحجوب هجویری»، عناصر انسجام متن را در این کتاب استخراج و دسته‌بندی کرده است. دهقانی نشان داده که انسجام پیوندی و واژگانی سهم بیشتری در انسجام این اثر داشته است. نویسنده در نهایت آمار دقیقی از اطلاعات به دست آمده ارائه نداده و سهم زیرگروه‌های هر کدام از عوامل انسجامی را نیز مشخص نکرده است. اما نزدیک‌ترین پژوهش به تحقیق پیش رو را می‌توان مقاله «نقش ابیات شاهنامه در انسجام متنی تاریخ جهانگشا» از فرزانه علوی زاده، سلمان ساکت و عبدالله رادمرد دانست. در این مقاله مانند پژوهش حاضر، نقش قسمتی از متن در انسجام کل متن بررسی شده است، بدین گونه که ابیات شاهنامه از سه جنبه پیوند دستوری، معنایی و ادبی در متن تاریخ جهانگشا مورد بررسی قرار گرفته است. نویسندگان نشان داده‌اند که در پیوندهای دستوری، ابیات تکمیل‌کننده عبارات متن هستند. همچنین جوینی از ابیات شاهنامه در جهت پیوندهای معنایی و ادبی بهره برده است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

امثال یکی از مهم‌ترین مقوله‌های ادبی هستند که ضرورت پژوهش درباره آنها بر کسی پوشیده نیست. متون منشور فارسی سرشار از امثالی است که با کارکردهای مختلف در این آثار به کار رفته‌اند. با این حال بیشتر پژوهش‌های انجام شده در این زمینه معطوف به متون منظوم بوده و تا کنون به امثال متون منشور چندان توجهی نشده است. این امر سبب شده

هیچ گاه امثال متون منثور فارسی در کتابی مستقل گردآوری نشوند. این پژوهش با انتخاب متون منثور به عنوان منبع پژوهش ضمن رفع این کمبود می‌تواند نقش امثال را در متون منثور به عنوان بخشی از آن روشن کند و به جنبه‌های کارکردی آنها که فراتر از کاربردهای زیبایی‌شناسی است اشاره کند. از سوی دیگر امثال همواره همراه با دیگر مقوله‌های مشابه از قبیل حکمت، کنایه و انواع مختلف مثل‌واره‌ها و بدون تفکیک مورد بررسی قرار گرفته‌اند و از این جهت نتایج پژوهش‌ها چندان دقیق نیست. پژوهش پیش رو با بررسی تنها امثال هر اثر از این جهت نیز حائز اهمیت است.

۱-۴- روش کار

روش به کار گرفته در این پژوهش توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای است. در مرحله نخست ۲۵ متن از متون منثور فارسی که احتمال وجود امثال در آنها بیشتر بود به منظور استخراج امثال مورد مطالعه قرار گرفت. در نهایت فهرستی شامل ۱۳۹۷ مثل به دست آمد. سپس این امثال از منظر نقش انسجامی در متون به کار رفته، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفتند. متون منتخب مورد بررسی در این پژوهش عبارتند از:

ترجمه تاریخ طبری، ترجمه تفسیر طبری، قابوس‌نامه، سیاست‌نامه، تاریخ بیهقی، روح الارواح فی شرح الملک‌الفتاح، شرح تعرف لمذهب التصوف، راحة الصدور و آية السرور، کلیله و دمنه، ذیل نفثة المصدور، منشآت خاقانی، سمک عیار، اغراض السیاسة فی اعراض الریاسة، سندبادنامه، روضة العقول، کشف الأسرار و عدة الأبرار، نامه‌های عین‌القضات، گلستان، مرزبان‌نامه، تاریخ جهانگشا، مرصادالعباد من المبدأ الی المعاد، ترجمه تاریخ یمینی، نفثة المصدور، قرن هشتم: العراضة فی الحکایة السلجوقیة، مکتوبات صدی منیری.

نویسندگان مقاله از نظر روش‌شناسی بر این مهم تأکید داشته‌اند که تنها امثال هر اثر را استخراج و بررسی کنند و از انتخاب مقوله‌های مشابه مانند حکمتها و مثل‌واره‌ها اجتناب ورزند. این تفکیک با توجه به ویژگی‌های مثل و مقوله‌های مشابه و با در نظر گرفتن تفاوت‌های هر کدام از آنها نسبت به یکدیگر صورت گرفته است.^۱

۲- بحث

به طور کلی، امثال از عوامل انسجام مفهومی در متون به شمار می‌روند، اما گذشته از آن، از طریق عوامل انسجامی دیگر نیز در پیوند کامل با جملات متن قرار گرفته‌اند و موجب انسجام هرچه بیشتر متون شده‌اند. این پیوند در برخی از موارد چنان محکم است که با حذف مثل متن دچار ابهام معنایی می‌شود.

۲-۱- نقش امثال در انسجام متون منتخب

امثال در متون منثور با سه عامل دستوری، واژگانی، پیوندی و معنایی در پیوند با متن قرار گرفته‌اند. در ادامه به بررسی نقش انسجامی امثال در متون منتخب در سه سطح ذکر شده می‌پردازیم.

۲-۱-۱- انسجام دستوری

انسجام دستوری عبارت است از اینکه ساخت جملات و عناصر دستوری سبب انسجام متون گردد. (بامشکی، ۱۳۸۸: ۵۹) عوامل انسجام دستوری عبارتند از: ارجاع (reference)، حذف (ellipsis) و جایگزینی (substitution).

۲-۱-۱-۱- ارجاع

ارجاع عبارت است از رابطه‌ای که میان یکی از عناصر متن و عنصری دیگر برقرار می‌گردد و با ارجاع به آن چیز دیگر است که آن عنصر می‌تواند تعبیر و تفسیر شود. (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۶۴) در واقع ارجاع رابطه‌ای است که بین اسم و ضمیر برقرار می‌شود.

ارجاع به عنوان عامل انسجام، در امثال کاربرد چندانی ندارد و موارد معدود آن نیز به خود مثل برمی‌گردد و به بافت پیش و پس مثل ارتباطی ندارد. برای نمونه در مثل «مار» چون ضربتی یافت به انشداخ او جد نمودن شرط است. (غازی ملطیوی، ۱۳۸۳: ۲۱۸)، ضمیر «او» به «مار» که در اول جمله آمده است باز می‌گردد نه به جمله‌های دیگر متن.

در حقیقت ما بیشتر در کنایات با ارجاع روبرو هستیم به طور مثال در متن زیر:

شاه‌سواری که از جمله فضلای وقح‌تر بود... به حکم آنکه محروم‌تر از همه بود او را دل می‌سوخت و دیگران را دامن. (قمی، ۱۳۸۹: ۶۳)

در این عبارت «او» به «شاه‌سوار» ارجاع می‌دهد. در حقیقت چون کنایات حالتی شخصی دارند ارجاع در آنها کاربرد دارد اما در امثال به سبب کلی بودن چندان با ارجاع مواجه نیستیم.

در کل امثال فهرست‌شده تنها در یک مورد ارجاع وجود دارد:

- و روزگار کدام صاحب استحقاق را تربیت کرد که بازش نینداخت.

کدامین سرو را داد او بلندی
که بازش خم نداد از دردمندی
(جوینی، ۱۳۳۷: ۴۸/۳)

بیت ذکر شده در این عبارات مثل است که در آن «او»، به «روزگار» که در عبارات بالاتر آمده‌است باز می‌گردد.

۲-۱-۱-۲ حذف

اگرچه حذف به منظور ایجاز در امثال کاربردی فراوان دارد، اما این عنصر نیز همچون ارجاع مربوط به جمله مثل است و نه کل متن. تنها در ۱۳ مورد است که حذف در مثل با توجه به عبارات قبلی متن صورت گرفته‌است:

چه جای این هوای فاسد و هوس باطل است؟ درختی که تو امروز نشانی، میوه آن کجا توانی خورد؟ پیر گفت:

- بکاشتند و بخوردیم و کاشتیم و خوردند
چون بنگری همه برزیگران یکدگریم
(وراوینی، ۱۳۸۹: ۷۲۴)

در این بیت که مثل است، «درخت» و «میوه» که مفعول هستند چون در عبارت بالاتر آمده‌اند، به قرینه لفظی حذف شده‌اند.

- دوستی نهال است؛ عتاب آب زلال است. چون عتاب کم کردی دوستی بمرد. چون زلال بازگرفتی نهال بیژمرد. (خاقانی، ۱۳۶۲: ۲۰۵)

در این عبارت نیز «آب» در مثل به قرینه جملات قبل حذف شده است.

- سخن که از دهان بیرون رفت و تیغ که از قبضه کمان گذار یافت و مرغ که از دام پرید اعدت آن صورت نبندد. (وراوینی، ۱۳۸۹: ۲۸۸)

در این عبارت جمله دوم و سوم مثل هستند. در مثل اول جمله پایه به قرینه لفظی حذف شده است.

۲-۱-۱-۳- جایگزینی

نشستن و جایگزین شدن عنصری به جای عنصری دیگر را در متن جایگزینی می-نامند. جایگزینی از جمله عواملی است که باعث انسجام بخشی به متن می شود، اما رابطه معنایی میان عناصر متن برقرار نمی کند، بلکه رابطه ای واژی- دستوری را بنیاد می نهد که طی آن عنصری جایگزین عنصری دیگر می شود. (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۶۷)

از بین عوامل دستوری انسجام متن، در امثال بیش از همه با جایگزینی روبرو هستیم، به طوری که می توان گفت اغلب واژه های مثل جایگزین واژه دیگری در متن شده اند و یا به جای عنصری آمده اند که در متن وجود ندارد، ولی با توجه به بافت کلام مخاطب می تواند به این جایگزینی پی ببرد. با توجه به اینکه واژه ها در مثل استعاره هستند، بنابراین ما در هر مثلی با جایگزینی روبرو هستیم و حتی یکی از راه های تشخیص مثل را می توان در همین جایگزینی ها دانست. جایگزینی در امثال را می توان به سه دسته تقسیم کرد:

۲-۱-۱-۳- جایگزینی کامل

در این نوع جایگزینی تمامی عناصر مثل جایگزین عناصر جمله پیش از خود شده اند. به عنوان نمونه در جمله:

- نه هر که را دولت صقالت و صفا دست داد سعادت تجلی مساعدت نماید اما بدین سعادت هم دل‌های صافی مستسعد شود... نه هر که بدوید گور گرفت اما آن گرفت که دوید. (نجم‌الدین رازی، ۱۳۵۲: ۳۱۸)

اجزای جمله‌ی مثلی به تمامی جایگزین جمله‌ی قبل از خود شده‌اند.

نه هر که بدوید ← نه هر که را دولت صقالت و صفا دست داد

سعدت تجلی مساعدت نماید ← گور گرفت

بدین سعادت هم دل‌های صافی مستسعد شود ← آن گرفت که دوید.

و همچنین در جملات زیر، واژه‌ها و فعل در مثل جایگزین جمله‌ی قبل از خود شده‌اند.

- هر فرع با اصل خویش رود و هر شاخ سر با درخت خود زند. (راوندی، ۱۳۶۴: ۱۳۳)

هر فرع ← هر شاخ

اصل خویش ← درخت خود

رود ← زند

۲-۱-۱-۲- جایگزینی نسبی

در این نوع جایگزینی برخی از واژه‌های مثل جایگزین واژه‌های دیگر شده‌اند. اغلب امثال چنین جایگزینی با عناصر متن خود دارند. به طور نمونه در شعر:

شوربختان به آرزو خواهند ← مقبلان را زوال نعمت و جاه

گر نبیند به روز شب‌پره چشم ← چشمه آفتاب را چه گناه

(سعدی، ۱۳۹۲: ۶۳)

«شب‌پره» جایگزین «شوربختان» و «چشمه آفتاب» جایگزین «مقبلان» شده‌است.

- حوادث زمانه بوته و فا و محک مردان است. آتش کند هر آینه صافی عیار زر.
(نصرالله منشی، ۱۳۶۲: ۲۷۱)

در جمله دوم این عبارت که مثل است «آتش» جایگزین «حوادث زمانه» و «زر» جایگزین «مردان» شده است.

البته همیشه این گونه نیست که مثل جایگزین عبارت قبل از خود شود، بلکه گاهی عبارتی که بعد از مثل می آید جایگزین آن شده است. به طور مثال در عبارت زیر نویسنده ابتدا مثل را آورده و سپس به اصل حرف خود اشاره کرده است:

- از عنوان دلیل توان کرد که نامه چیست و ظاهر خلق عنوان باطن است. (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱۰۰/۱)

۲-۱-۱-۳- جایگزینی پنهان

در این نوع جایگزینی عنصری که جمله مثلی به جای آن نشسته است، در متن حضور ندارد ولی ذهن مخاطب با توجه به بافت کلام آن را درمی یابد. البته این جایگزینی را نمی توان از عوامل انسجام متن دانست زیرا در جایگزینی حضور در متن مهم است. در حقیقت این دسته بیشتر از طریق مفهومی با متن مرتبط هستند، مانند:

- مردم در این راه همراه آسیانند. پادشاه و پاسبان را به یک چوب می زنند. (قمی، ۱۳۸۹: ۲۳۷)

در این عبارت نویسنده مفهوم مساوی بودن تمامی انسانها در حوادث روزگار را بیان می کند. با توجه به بافت متن می توان پادشاه را جایگزین انسانهای بزرگ و پاسبان را جایگزین انسانهای کوچک دانست.

در متن زیر نیز

- امارات پادشاهی به تأیید الهی و علامات جهاننداری بر وفق کامگاری و مخایل شهریاری از صفحات احوال ایشان می تافت و شعاع آفتاب اقبال از ناصیه دولت ایشان می - درخشید و صبح دولت از مطلع رایات ایشان می دمید.

چو خواهد بود روزی برف و باران پدید آید نشان از بامدادان

(راوندی، ۱۳۶۴: ۹۶)

با توجه به سخنان نویسنده می‌توان بامدادن را اوضاع کنونی آنها و روز برف و باران را احوالات بعدی ایشان دانست.

در مثل زیر

خواب نوشین بامداد رحیل - باز دارد پیاده را ز سیل

(سعدی، ۱۳۹۲: ۵۲)

«خواب نوشین» جایگزین «خوشی‌های زودگذر زندگی»، «پیاده» جایگزین انسان و «باز ماندن از سیل» جایگزین «جا ماندن از سعادت» شده‌است که به هیچ کدام در متن اشاره مستقیم نشده‌است.

در جایگزینی‌ها، جایگزینی نسبی بیشترین سهم را دارد.

جدول ۱: فراوانی انواع جایگزینی

جایگزینی پنهان	جایگزینی نسبی	جایگزینی کامل
۲۸۵	۸۰۱	۳۱۱

۲-۱-۲- انسجام واژگانی

انسجام واژگانی حاصل حضور واژه‌های مشابه و مرتبط است و عناصر آن عبارتند از: تکرار (repetition)، هم‌آبی (collocation) و تضاد (antonymy).

۲-۱-۲-۱- تکرار

عبارت است از تکرار عنصری در متن. در این مورد تکیه ما بیشتر بر تکرار واژه‌ها بوده است. زیرا اگرچه در یک متن عوامل زیادی وجود دارند که تکرار می‌شوند مانند انواع حروف، ولی نقش اصلی به عهده واژه‌هاست. (هلیدی و حسن، به نقل از همت، ۱۳۹۲:

(۲۹)

تکرار خود شامل سه دسته تکرار عین کلمه، هم‌معنایی و شمول معنایی است.

۲-۱-۲-۱-۱- تکرار عین کلمه (repetition)

در این نوع از تکرار، یک واژه، عیناً در متن تکرار شده است. این نوع تکرار پربسامدترین عامل انسجام در بخش واژگانی است.

نمونه‌های این نوع تکرار در متون عبارتند از:

- و این خر لنگک ایمان تقلیدی و حرکت لسانی که من و تو داریم، این راه نتواند رفت و این بار نتواند کشید و این بادیۀ خونخوار نتواند برید و این شربت مردان نتواند چشید. مثل است که: «بار پیل بر خر نهی، نکشد». (منیری، ۱۳۹۸: ۲۱۶)

- گزدم وار بی چشم بودند. گزدم قدر روشنی ماه چه داند؟ (خاقانی، ۱۳۶۲: ۱۴)

- کمتر چوبی را بر ظاهر دیدار بر عود رجحان و مزیت افتد، اما چون انصاف آتش در میان آید عود را در صدر بساط برند و ناژ را علف گرمابه سازند.

چون به آتش رسند هر دو به هم نبود فعل عود چون چندن
(نصرالله منشی، ۱۳۶۲: ۲۵۳)

بسیاری از واژه‌های بیت فوق که مثل است در عبارات قبل از آن به کار رفته اند.

۲-۱-۲-۱-۲- هم‌معنایی (synonymy)

به هم‌معنا بودن دو یا چند واژه در متن اشاره دارد. هم‌معناها دو یا چند واژه هستند که روابط معنایی بسیار نزدیکی با هم داند که در اغلب موارد می‌توانند در جمله‌ها به جای یکدیگر بنشینند، یعنی جایگزین‌پذیر هستند. (یول، به نقل از همت: ۷۹)

نمونه‌هایی از مثل‌هایی که هم‌معنایی واژگانی در آنها دیده می‌شود، عبارتند از:

- دواتی که در پیش او نهاده بود بر سر وزیر زد و فرمود که ایشان رَمه گوسفندند؛ شیر را از کثرت گله چه گله؟ (جوینی، ۱۳۳۷: ۱۷۱/۲)

«رَمه» و «گله» مترادف هستند.

- هیچ سایر و طایر بی حرکت و جنبش به مقصود و مطلوب نرسد چنانکه شمشیر اگر چه روئینا و آبدار بود تا به استعمال کف و قبض بنان حرکت نیابد نبرد.

تیغ پولاد تا نجنبانی
نبرد گرچه آبدار بود
(ظهیری سمرقندی، ۱۳۸۱: ۳۵)

واژه «تیغ» در مثل فوق با واژه «شمشیر» در عبارات قبل هم معنا هستند.

- از راه کیاست و دها ابتدای این کار را به رفیق و مدارا تلقی باید نمود...

درشتی و تندی نماند به کار
به نرمی برآید ز سوراخ مار
(جوینی، ۱۳۳۷: ۴۳/۳)

در این متن «رفیق» و «مدارا» با «نرمی» هم معنا هستند.

- و خصم امثال فرومایگان و اراذل باشند و بحکم انبوهی غلبه کنند... عدیل فاخته باشد گل و عدو جعل. (نصرالله منشی، ۱۳۶۲: ۱۰۴)

واژه «عدو» در این مثل با واژه «خصم» در عبارات قبلی هم معنا هستند.

۲-۱-۲-۱-۳-شمول معنایی (meronymy)

به رابطه یک واژه با طبقه کلی آن اشاره دارد یعنی واژه‌ای شامل واژه‌های دیگر شود. مانند رابطه پستانداران با موش، خرگوش و گاو. این عامل در پیوند امثال با متن سهم چندانی ندارد. از معدود نمونه‌های آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- و فرزند من مرا به منزلت عضوی بود بایسته اما آکله و بیماری در وی افتاد، قطع اولیتر خاصه که از برای دفع شهوت، رفع مُلک و دولت من می‌طلبد و گفته‌اند:

دستی که ترا نخواهد آن دست ببر. (ظهیری سمرقندی، ۱۳۸۱: ۵۸)

دست جزئی از اعضای بدن است.

– ستاره‌های آسمان بر دست کس نیفتد. خورشید و ماه را در دامن نشاید گرفتن. (قمی، ۱۳۸۹: ۳۱)

ستاره و ماه و خورشید را می‌توان اعضای آسمان دانست.

جدول ۲: فراوانی انواع تکرار

تکرار عین کلمه	هم‌معنایی	شمول معنایی
۳۹۱	۱۲۱	۳

۲-۱-۲- هم‌آیی (collocation)

هم‌آیی، با هم آوردن کلماتی است که از یک حوزه واژگانی هستند. (هلیدی و حسن، به نقل از همت، ۱۳۹۲: ۵۱) این عامل انسجامی بر خلاف هم‌معنایی، تکرار و غیره در گروه رابطه معنایی میان دو واحد واژگانی قرار ندارد، بلکه ناظر به گرایش است که برخی از واژه‌ها به آمدن در کنار هم دارند. (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۷۰)

نمونه‌های هم‌آیی در امثال عبارتند از:

– مصطفی – علیه‌السلام – را صیادوار از آن عالم غیب بفرستادند تا در روضه مکه دام غیب بنهد. هر کجا دامی گسترند ملواحی بیاید. (سمعانی، ۱۳۸۴: ۶۱۷)

«دام» و «ملواح» با «صید» رابطه هم‌آیی دارند.

– در زندگانی شیرین را کلید، داروی تلخ است. نی را تا نکوبند، قند برون ندهد. (خاقانی، ۱۳۶۲: ۲۰۵)

«شیرین» با «قند» رابطه هم‌آیی دارد.

– مروارید همیشه درون صدف است... تا صدف نگشایند دُر پدید نیاید. (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱۷۷۱/۳)

«مروارید» در این مثل با «دُر» در مثل بعدی هم‌آیی دارند.

۲-۱-۲- تضاد معنایی (antonymy)

وجود واژه‌های متضاد در متن از دیگر عوامل انسجام واژگانی به شمار می‌رود.

نمونه‌هایی از این دست عبارتند از:

درشتی و تیزی نیاید به کار
به نرمی بر آید ز سوراخ مار
(جوینی، ۱۳۳۷: ۴۳/۳)

- دوست دوست‌پسند باید نه شهرپسند و عجب نیست اگر مثنوی بیگانگان آن مهتر
عالم را نشناختند. (میددی، ۱۳۸۲: ۲۷۹)

جدول ۳: فراوانی انواع عناصر انسجامی واژگانی

تضاد	هم‌آیی	تکرار
۲۰	۶۴	۵۱۵

۲-۱-۳- انسجام پیوندی

علاوه بر عواملی که در بخش دستوری و واژگانی مطرح شد، عوامل دیگری هستند که باعث پیوند منطقی و مفهومی جملات یک متن با یکدیگر می‌شوند که از آنها تحت عنوان عوامل پیوندی یاد می‌شود. این ارتباط توسط حروف ربط ایجاد می‌شود. البته در برخی از موارد بدون وجود حروف ربط نیز جملات به صورت معنایی با یکدیگر ارتباط دارند. در این قسمت به بررسی ارتباط پیوندی امثال با متن با استفاده از حروف می‌پردازیم.

۲-۱-۳-۱- اضافی (additional)

در پیوند اضافی جمله با یکی از عوامل ربط به جمله دیگر پیوند خورده، گاه معنایی را به آن اضافه می‌کند و گاه بر معانی پیشین تأکید می‌کند. اغلب امثال چنین پیوندی با متن برقرار کرده‌اند. این عامل بیشترین نقش را در پیوند امثال با متون دارد.

نمونه‌های آن عبارتند از:

- و می دانم که تخم این بلا من کشته‌ام و هر که چیزی کاشت هر آینه بدرود.
(نصرالله منشی، ۱۳۶۲: ۱۴۳)

- اندک اندک خیلی شود و قطره قطره سیلی گردد. (سعدی، ۱۳۹۲: ۱۸۱)

- چهار کس از چهار کس بجان به رنجند: حرامی از سلطان و دزد از پاسپان و فاسق از غماز و روسپی از محتسب و آن را که حساب پاک است از محاسبه چه باک است؟
(سعدی، ۱۳۹۲: ۷۰)

۲-۱-۳-۲ سببی (causal)

در این رابطه، مثل به عنوان علت با متن پیوند خورده است. پس از پیوند اضافی، بیشترین پیوند امثال با متن خود، به صورت سببی است.

نمونه‌های آن عبارتند از:

- با این به هم، امید است که از ایشان بود و در سایه دولت ایشان، در هر دو جهان بگذرد که اندر لشکر مبارز یکی باشد. (منیری، ۱۳۹۸: ۳۴۹)

- و نشاید که ملک عزیمت بر جنگ بوم مصمم گرداند که هر که با پیل در آویزد زیر آید (نصرالله منشی، ۱۳۶۲: ۱۹۶).

۲-۱-۳-۳ تقابلی (opposition)

در این رابطه، جمله با عامل ربط تقابلی چون لیکن، اما و آلا به متن پیوند خورده است. سهم این پیوند در امثال بسیار پایین است.

نمونه‌های آن عبارتند از:

- مع هذا اگرچه سایه مهتری بر سر اوطان سودمند است، اما پایه مشتری به سرطان بلندتر است. (خاقانی، ۱۳۶۲: ۳۴۵)

- جمعی از عیاران که عیار مردی ایشان مزیف بود و آلا

نکند شیر عزم جنگ شغال

نکند باز رای صید ملخ

روز در گشتگان بازار محنت را حشم کرده بودند. (خرندزی، ۱۳۸۱: ۱۰۳)

- کرم پيله که مایه هر اطلس و دیباست، محبوب جانها بودی ولکن حجة آرایش دیگر است و حجة آسایش دیگر. (ظهیری سمرقندی، ۱۳۸۱: ۱۳۶)

جدول ۴: فراوانی عوامل انسجام پیوندی

تقابلی	سببی	اضافی
۲۰	۱۴۴	۲۳۶

عواملی که برشمردیم به عنوان عوامل انسجام متن باعث پیوند جملات متن به یکدیگر می‌شوند، اما تنها این عوامل لازمه ارتباط بین جملات یک متن نیستند و گاهی جملات بدون چنین پیوندهایی نیز با یکدیگر به صورت معنایی مرتبطانند و متنی منسجم را تشکیل می‌دهند.

۲-۱-۴- ارتباط معنایی امثال با متن

امثال یکی از عوامل ایجاد انسجام معنایی در متون به شمار می‌روند. از نظر معنایی، امثال با متن پیش از خود دو نوع رابطه برقرار کرده‌اند: رابطه تأییدی و رابطه تکمیلی.

۲-۱-۴-۱- تأیید و تأکید معنا

در این رابطه، مثل جملات قبل از خود را تأیید و بر آنها تأکید می‌کند. در حقیقت، نویسنده با این کار، مطلب و مقصود خود را در ذهن خواننده ماندگارتر می‌سازد.

نمونه‌هایی از این دست عبارتند از:

- بدان که قوت عزیمت و ثبات رای هر کس در هنگام نکبت توان آزمود، زیرا که حوادث زمانه بوتۀ وفا و محک مردان است. آتش کند هر آینه صافی عیار زر. (نصرالله منشی، ۱۳۶۲: ۲۷۱)

مثل فوق، در تأیید و تأکید عبارت پیش از خود آمده‌است.

و همچنین مثل زیر:

- در بست و گشاد کارها میان جهد نبندی، ترا هیچ کار نگشاید

گرد دریا و رود و جیحون گرد ماهی از تابه صید نتوان کرد

(وراوینی، ۱۳۸۹: ۱۰۰)

نمونه دیگر:

- اِذَا مَلَكَتَ فَاسِجِعَ (وقتی به حکومت رسیدی پس عفو کن) برخواند و گفت: از

شکسته خود مومیایی دریغ نمی‌باید داشت. (وراوینی، ۱۳۸۹: ۳۰۳)

۲-۱-۴-۲- تکمیل معنا

مثل در این رابطه، جملات قبل از خود را تکمیل می‌کند. در این نوع از ارتباط معنایی، ممکن است حذف مثل سبب از بین رفتن مقصود اصلی نویسنده شود.

نمونه‌های آن عبارتند از:

- بونصر مشکان می‌آمد و می‌شد و بسیار سخن رفت تا قرار گرفت بر ده سالار، همه

متقدمان حشم، چنان که سر ایشان حاجب بگتغدی باشد و کدخدای خواجه حسین علی میکائیل، و پانزده هزار سوار ساخته آید از هر جنسی، و دو هزار غلام سرایی. بگتغدی گفت من بنده فرمان بردارم اما گفته‌اند که دیگ به هنبازان بسیار به جوش نیاید. (بیهقی،

۱۳۹۰: ۴۷۸)

- معلوم شد که ماده این فساد از کدام غرض توگد کرده‌است. اما گفت راست گفته-

انده که چون گل بر دیوار زنی، اگر درنگیرد نقش آن لامحاله بماند. (وراوینی، ۱۳۸۹: ۱۳۴)

- گفت: ای پادشاه، به صدقه گور پدرت این شوخ دیده رها کن تا مرا در بلائی نیفکند.

گناه من است که قول حکما معتبر نداشتم که گفته‌اند:

چو کردی با کلوخ انداز پیکار سر خود را به دست خود شکستی

چو تیر انداختی در روی دشمن حذر کن کاندر آماجش نشستی

(سعدی، ۱۳۹۲: ۷۶)

جدول ۵: فراوانی ارتباط معنایی امثال با متون

تکمیل معنا	تایید و تأکید معنا
۶۲۶	۷۷۱

همان‌طور که ملاحظه شد امثال بیش از همه از طریق معنایی با متون ارتباط برقرار کرده‌اند و در حقیقت تمامی امثال به صورت معنایی با متن خود در پیوند هستند. در نمودار زیر فراوانی هر کدام از عوامل را می‌بینید.

نمودار ۲: فراوانی انواع عوامل انسجامی در متون

۲-۲- سیر تحوّل نقش انسجامی امثال در متون

اگر بخواهیم این آمار را از سده چهارم تا سده هشتم به تفکیک نشان دهیم، به نحوی که نشان‌دهنده تفاوت نقش انسجامی امثال در سبک‌های مختلف باشد، به آماری تقریباً مشابه با آنچه درباره همه متون ذکر شد می‌رسیم. در تمامی قرون در جایگزینی‌ها، جایگزینی نسبی بسامد بیشتری دارد، اما در مورد جایگزینی کامل و پنهان اندکی تغییر دیده می‌شود به طوری که، در سده‌های ۴ و ۵ جایگزینی پنهان بیشتر از جایگزینی کامل است، ولی در سده‌های ۶ و ۷ این نسبت با اندکی تغییر جابجا می‌شود. در قرن ۸ نیز این دو جایگزینی با نسبتی برابر در متون دیده می‌شوند. اما عوامل پیوندی از قرن ۴ تا ۸ به یک نسبت است و تنها در قرن ۸ است که عوامل پیوندی سببی با اندکی تفاوت از پیوندهای اضافی پیشی می‌گیرد. در زمینه ارتباط معنایی، در قرن ۴ و ۵ و ۸، امثال در متون بیشتر نقش تکمیلی دارند،

اما در سده‌های ۶ و ۷ امثال بیشتر در تأیید مطالب پیش از خود در متن آمده‌اند. البته تفاوت بسامد میان این دو عامل زیاد نیست. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که نقش انسجامی امثال در متون، بیشتر به ویژگی‌های خود امثال برمی‌گردد تا به سبک و ژانر متن.

۳- نتیجه‌گیری

امثال به عنوان بخشی از متون منشور فارسی، نقشی بسیار مهم در انسجام متون ایفا کرده‌اند. اگرچه به طور کلی امثال یکی از عوامل انسجام مفهومی در متون به شمار می‌آیند، اما گذشته از آن به وسیله عوامل انسجامی دیگر نیز در پیوند با متون قرار گرفته‌اند. تمامی امثال استخراج شده از متون که ۱۳۹۷ مثل بوده، در متون مورد بررسی کاملاً در پیوند با متن به کار رفته‌اند. از لحاظ معنایی این امثال یا عبارت پیش از خود را تأیید کرده‌اند و یا برای تکمیل مطالب پیش از خود به کار رفته‌اند. در این میان سهم نقش تأییدی امثال، با اندکی تفاوت، بیش از نقش تکمیلی آنهاست. همچنین ۱۱۲۷ مثل با عوامل انسجام دستوری با متن ارتباط دارند، به طوری که ۱۱۱۲ مثل در متن دارای جایگزینی کامل یا نسبی با عناصر پیش یا پس از خود هستند، اما سهم دو عامل انسجام دستوری دیگر یعنی حذف و ارجاع بسیار پایین است که این امر به ویژگی‌های مثل مربوط است. ۵۹۹ مثل نیز با متن خود با عوامل انسجامی واژگانی در پیوندند که سهم تکرار بیش از عوامل دیگر است. ۴۰۰ مثل نیز از میان امثال با حروف ربط به متن قبل از خود پیوسته‌اند. نقش این عوامل در سده‌های مختلف تقریباً برابر است و یا تفاوتی بسیار اندک دارد که نشان‌دهنده ویژگی‌های ذاتی امثال در انسجام بخشی به متون است.

یادداشت‌ها

۱- مثل و مقوله‌های شبیه به آن با هم تفاوت‌هایی اساسی دارند که اکثر آنها بر مبنای ویژگی‌های بلاغی است. برای نمونه فرق اصلی مثل و حکمت در این است که مبنای مثل بر استعاره است، در صورتی که وجود استعاره در حکمت ضروری نیست. در کنایه کلیدواژه‌ها مجازی هستند و در مثل استعاری. تفاوت مثل و تمثیل -از نوع کوتاه- تفاوت در تشبیهی یا استعاری بودن است. ضمن اینکه تفاوت آن با تمثیل بلند در این است که مثل همیشه مختصر است ولی تمثیل بلند در حد یک داستان و حکایت است. رابطه زبانه‌زد و مثل نیز رابطه عام و خاص است یعنی هر مثلی زبانه‌زد است

ولی هر زبانزدی مثل نیست. بر پایه چنین تفاوت‌هایی در این پژوهش امثال از سایر مقوله‌ها تفکیک و جداگانه بررسی شدند. همچنین با توجه به ویژگی‌های مشترک مثل با حکمت و مثل‌واره‌ها که گاهی تشخیص آنها را از یکدیگر دشوار می‌کند، عباراتی که در مرز میان مثل و دیگر انواع مشابه هستند نیز در این پژوهش بررسی شده‌اند. این در حالی است که در اغلب پژوهش‌های انجام شده در این زمینه، امثال همراه با حکم و انواع مثل‌واره‌ها مورد بررسی قرار گرفته و تفکیک انواع این مقوله‌ها از یکدیگر مورد توجه نبوده‌است، لذا این پژوهش‌ها به‌خصوص پژوهش‌هایی که در زمینه بلاغت امثال منتشر شده‌است، اغلب دقت کافی ندارند و چندان قابل استناد نمی‌باشند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. آفاگل‌زاده، فردوس. (۱۳۹۴). **تحلیل گفتمان انتقادی**. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۲. بامشکی، سمیرا. (۱۳۸۸). «بررسی عوامل سازنده ابهام در مقالات شمس با تأکید بر مسأله انسجام دستوری». *مطالعات عرفانی*. شماره ۱۰، صص ۸۶-۴۵.
۳. بهمنیار، احمد. (۱۳۶۱). **داستان‌نامه بهمنیاری**. به کوشش فریدون بهمنیار. تهران: دانشگاه تهران.
۴. بیهقی، ابوالفضل. (۱۳۹۰). **دیبای دیداری: متن کامل تاریخ بیهقی**. به کوشش محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی. تهران: سخن.
۵. جوینی، عظاملک بن محمد. (۱۳۳۷). **تاریخ جهانگشا**. تصحیح محمد قزوینی. به همت محمد رضانی. تهران: کلاله خاور.
۶. حیدری ابهری، غلامرضا. (۱۳۸۵). **حکمت‌نامه پارسیان**. چاپ دوم. قم: جمال.
۷. خاتمی، محمدصادق. (۱۳۹۸). «تصحیح مکتوبات صدی شیخ شرف‌الدین منیری و تحقیق درباره آن». سلمان ساکت. رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد.
۸. خاقانی، افضل‌الدین. (۱۳۶۲). **منشآت خاقانی**. تصحیح و تحشیه محمد روشن. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
۹. خرندزی زیدی نسوی، شهاب‌الدین محمد. (۱۳۸۱). **نفثة‌المصدر**. تصحیح و توضیح امیر حسین یزدگردی. چاپ اول. تهران: توس.

۱۰. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۶۸). **گزیده امثال و حکم دهخدا**. به کوشش محمد دبیرسیاقی. چاپ پنجم. تهران: تیرازه.
۱۱. ذوالفقاری، حسن. (۱۳۸۹). **فرهنگ بزرگ ضرب المثل های فارسی**. ج ۱. چاپ دوم. تهران: معین.
۱۲. رازی، نجم الدین. (۱۳۵۲)، **مرصاد العباد**. به اهتمام محمدامین ریاحی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۳. راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۶۴). **راحة الصدور و آية السرور در تاریخ آل سلجوق**. به سعی و تصحیح محمد اقبال چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
۱۴. سعدی، مصلح الدین. (۱۳۹۲)، **گلستان**. تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. چاپ یازدهم. تهران: خوارزمی.
۱۵. سمعانی، شهاب الدین احمد. (۱۳۸۴). **روح الارواح فی شرح الملک الفتح**. به اهتمام و تصحیح نجیب مایل هروی. چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۶. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۴۹). **اغراض السياسة فی اعراض الریاسة**. به تصحیح و اهتمام جعفر شعار. تهران: دانشگاه تهران.
۱۷. ظهیری سمرقندی، محمد بن علی. (۱۳۸۱). **سندبادنامه**. تصحیح محمدباقر کمال الدینی. تهران: میراث مکتوب.
۱۸. غازی ملطوی، محمد. (۱۳۸۳). **روضة العقول**. تصحیح و تحشیه محمد روشن و ابوالقاسم جلیل ور. چاپ اول. تهران: نشر آثار.
۱۹. گروهی از نویسندگان. (۱۳۷۷). **مقدمه لغت نامه دهخدا**. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. تهران: دانشگاه تهران.
۲۰. قمی، نجم الدین ابوالرجاء. (۱۳۸۹). **ذیل نفثة المصدور**. تصحیح حسین مدرّسی طباطبایی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۲۱. مرتضایی، سید جواد. (۱۳۹۰). «تمثیل، تصویر یا صنعت بدیعی؟». *پژوهش های زبان و ادبیات فارسی*. دوره جدید، شماره ۴، صص ۳۸-۲۹.
۲۲. مستملی بخاری، اسماعیل بن محمد. (۱۳۶۳). **شرح التعرف لمذهب التصوف**. مقدمه و تصحیح محمد روشن. تهران: اساطیر.

۲۳. منشی، ابوالمعالی نصرالله. (۱۳۶۲). **کلیده و دمنه**. تصحیح و توضیح مجتبی مینوی. چاپ هفتم. تهران: دانشگاه تهران.
۲۴. مهاجر، مهران و نبوی، محمد. (۱۳۷۶). **به سوی زبان‌شناسی شعر: رهیافتی نقشگرا**. تهران: نشر مرکز.
۲۵. میدی، ابوالفضل. (۱۳۸۲). **کشف الاسرار و عدة الابراز**. به اهتمام علی اصغر حکمت. چاپ هفتم. تهران: امیرکبیر.
۲۶. وراوینی، سعدالدین. (۱۳۸۹). **مرزبان‌نامه**. به کوشش خلیل خطیب‌رهبر. چاپ پانزدهم. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۲۷. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹). **فنون بلاغت و صناعات ادبی**. چاپ اول. تهران: اهورا.
۲۸. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۴). **معانی و بیان**. به کوشش ماهدخت همایی. تهران: هما.
۲۹. همت، عادل. (۱۳۹۲). «بررسی انسجام متنی غزلیات سنایی (در سطح واژگانی)». سید مهدی زرقانی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد.

ب) منابع انگلیسی

- Halliday, M. A. K. & R. Hassan. (1976). *Cohesion in English*. London Longman.
- Paczolay, Gyula. (2002), "Some Notes on Theory of Proverbs", (University of Vezprem, Hungary). Available at: www.bibl.uszeged.hu/porta/szint/tarsad/nyelvtud/html/theory.htm.